

Mijo Lončarić

PROSTIRANJE KAJKAVŠTINE U PROŠLOSTI

Iznose se pretpostavke o prostiranju kajkavštine prije velikih migracija u 9. i 10. te nakon 15. stoljeća. Pretpostavljaju se odnosi sa slovačkim i slovenskim jezikom te čakavskim i štokavskim narječjem.*

0. S obzirom na to da je od 15. do 18. stoljeća za ratova s Turcima, za njihove vladavine i u vrijeme njihova odlaska bilo velikih migracija stanovništva, pred našu se povijesnu dijalektologiju postavljalo pitanje rasprostiranja naših narječja, njihovih dijalekata i govornih tipova te granicâ prije tih događaja.

0.1.1. Potrebno je odrediti područje prostiranja kajkavštine u Slavoniji, na istoku, gdje je ona izgubila najviše na prostoru, te njezinu granicu sa starom zapadnom štokavštinom, odnosno šćakavštinom. Dalje, treba utvrditi njezinu granicu na jugu, gdje je na zapadnom odsjeku, do crte dokle seže današnja Slavonija, i to južno od Save, također graničila s istim idiomom kao i na istoku, a dalje na zapadu, od utoka Une u Savu, ili također još s njim ili već sa čakavštinom, što će biti prije. U gornjem Pokuplju, u četverorječju, odnosno u Gorskom kotaru, granično je narječje čakavština. Dakle, na tom području nije pitanje samo dodira kajkavštine s drugim idiomima nego i odnos međusobne granice tih drugih narječja, štokavštine i čakavštine.**

* Rad je referat sa 4. znanstvenog skupa o hrvatskim dijalektima "Povijesna dijalektologija", Zagreb 1984. Ovdje se u cijelosti objavljuje prvi put.

** U radu se ne raspravlja teoretski o raščlambi jezičnoga teritorijalnog kontinuiteta te njegovu opisu i prikazivanju, pa se ne donose različita mišljenja o tome. Postupa se u skladu s tradicionalnim dijalektološkim metodama, metodama lingvističke geografije, koje prihvaća i novija arealna lingvistika. (v. *Dialektologie*, Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung, I-II Berlin-New York, 1983.) Ipak treba spomenuti jedno od mišljenja koje je iznijeto o prikazu raščlambe hrvatskoga jezika, upravo čakavskoga narječja. Božidar Finka i Milan Moguš u komentaru uz svoju kartu čakavskoga narječja (Milan Moguš, *Čakavsko narječje*, Zagreb 1972) iznose stav da se samo za pojedini mjesni govor može utvrditi kojem narječju pripada, bez utvrđivanja područja i povlačenja granica, izoglosa. To je mišljenje koje je kao jednu od mogućih metoda iznio i de Saussure.

0.1.2. Na zapadu je problem druge vrste. Tu nije bilo tako velikih migracija, osim u Beloj krajini. Ovdje je riječ o razgraničenju bliskosrodnih idioma ranga jezika, a također i o granici u prirodnom jezičnom kontinuumu, odnosno o granici između dvaju jezika, hrvatskoga i slovenskoga. Danas se to pitanje u dubioznim slučajevima rješava vrijednosnim, sociološkim kriterijem: oni govori kojima govore Hrvati priključuju se hrvatskom jeziku, dakle ovdje kajkavštini, a oni kojima govore Slovenci — slovenskom jeziku. Međutim, ipak se kaže da li je nekom hrvatskom govoru — s obzirom na to da njime govore Hrvati — osnovica kajkavska, hrvatska, ili slovenska, odnosno obratno, tj. da li je kojem govoru kojim govore Slovenci u osnovi slovenski ili hrvatski jezik. Pri određivanju granica u periodu srednjega vijeka, kada nije bilo nacija u današnjem smislu, ne može se tako postupati, iako je i tada postojala politička granica između Hrvatske i Slovenije, odnosno to je bila granica između Hrvatske, odnosno Ugarsko-hrvatskoga kraljevstva i Austrije. Utvrđivanje granica i danas je lingvistički teško pitanje, i starije se stanje može utvrditi uglavnom prema današnjem.

0.2. Na sjeveru pak postoji problem treće vrste, jer tu kajkavština, kao i slavonska štokavština (šćakavština) a na zapadu i slovenski jezik, graniči s potpuno različitim jezikom — s mađarskim. Na zapadu, u Prekomurju, postavlja se ponovno problem razgraničenja sa slovenskim jezikom, odnosno problem osnovice pripadnosti današnjih slovenskih prekomurskih govora. Za raspravu je također i to dokle je prije 16. stoljeća dopirala kajkavština, odnosno slavenski idiom. Nije poznato niti je li u Prekomurju uz Međimurje uopće bilo mađarskog elementa, a isto se pitanje postavlja i za područje dalje na istok uz Dravu, odnosno uz mađarsko-hrvatsku političku granicu, i to ne samo za teritorij uz zemljište koje je zaposjedala kajkavština, nego i dalje na istok, sjeverno od slavonske šćakavštine.

Kao što se može zapaziti, četiri granice kajkavštine poklapaju se, slučajno, više-manje sa stranama svijeta. Izvan toga kompaktnoga područja ostaje danas odvojeno područje kajkavskih govora u Gorskom kotaru. Treba također utvrditi njihovo prijašnje prostiranje, a s tim u vezi i to jesu li i prije bili odvojeni, osobito lukovdolska skupina govora, za koju se ne može reći da ima slovensku osnovu. Dakle, potrebno je istražiti jesu li gorskokotarski govori bili i ranije odvojeni od glavnine kajkavskih govora ili su bili spojeni s kompaktnim kajkavskim područjem na sjeveru, a migracije su ih — upravo doseljenici čakavci s juga i istoka — s jugoistoka odvojile od njega. (Poseban je pak problem osnovice tih govora — je li to ranije bilo čakavsko područje koje su zauzeli slovenski govornici.)

0.3. Osim novih pitanja vezanih uz proučavanje kajkavštine, stalno je otvoreno jedno staro i zanimljivo pitanje koje nije samo povijesnodijskološko nego i šire i tiče se ne samo povijesti hrvatskoga jezika nego i odnosa zapadnoslavenske i južnoslavenske skupine jezika. Naime, prije dolaska Mađara u Panoniji je između te dvije skupine postojao neprekinuti jezični kontinuitet. Zanima nas kojoj je jezičnoj skupini pripadao jezik kojim je govorilo stanovništvo u Panoniji,

odnosno gdje je bila granica između dviju jezičnih skupina. Prije 10. stoljeća ne može se govoriti o dijalektnoj pripadnosti pojedinih govora, pitanje je može li se govoriti i o jezičnoj pripadnosti. Naime, slovenski jezik tada još uvijek nije bio mnogo udaljen od ostaloga dijela zapadnojužnoslavenskoga prajezika, upravo od kasnijeg srednjojužnoslavenskoga dijasistema (o kojem se u tom razdoblju također ne može govoriti). Sigurno je da neposredno preko Drave, na njezinoj lijevoj obali — u današnjoj Mađarskoj, jezik u početku nije mogao biti drukčiji, barem ne mnogo drukčiji od onoga s desne strane rijeke. A kako je bilo još dalje na sjeveru? Za odgovor na to pitanje može se kao uvjerljivo rješenje prihvatiti mišljenje koje je nakon nekoliko drugih autora zastupao i temeljito obrazložio Popović (1960). Sigurno se može utvrditi da je jezik Slavena u današnjoj Mađarskoj pripadao južnoslavenskoj jezičnoj zajednici. Današnje srednjoslovačko narječje u svojoj je osnovi također južnoslavensko, odnosno ima važnih južnoslavenskih osobina. Nakon prekida slavenskoga jezičnoga kontinuuma u Panoniji i odvajanja srednjoslovačkih govora od njihove južnoslavenske matice, ti su govori bili izloženi utjecaju zapadnoslavenskoga većinskoga područja i razvijali su se dalje u njegovu smjeru (Popović, Krajčović).

Uvjetno se može reći da se kajkavštini, još prije negoli se i formirala kao poseban idiom, područje prostiranja veoma suzilo; zemljišno, izgubila je možda veći teritorij nego što ga zauzima danas.

1. Južnoslavensko-zapadnoslavenska granica

1.1. Da je područje Mađarske bilo južnoslavensko pokazuju podaci za stare foneme *d'* i *t'*, koji se bilježe s *gy* i *cs*, dakle to su bili *ǰ* (ili *ǰ̣*) te *ć* (ili *ć̣*). Primjeri su za to: *Zagyva* iz *sažava* prema *saža*, kako je to i danas u kajkavskom za 'čada', danas *Čađavica*, prije *Sađavica*, mađ. *Szagyóc*; *Bresztics (mezo)* od *brěstičb*; *Vencsello* od *Vet'eslavr* danas kajk. *Vęčęslavec* itd.

Južnoslavenske crte u srednjoslovačkom su ove:

1. **ra-la-** za *ōrt-*, *ōlt-*, i to osobito u toponimima i starim narodnim riječima, npr. *rást-*, h. *rasti*, prema č. *rŭsti*, *rázputie*, h. *raspuće*, č. *rozcestí*; *lani*, h. *lani*, č. *loni*; *laket'*, h. *lakat*, kajk. *laket*, č. *loket*;

2. promjena **tl, dl** u *t, d*: *šilo*, hs. *šilo* prema č. *šidlo*; *salo*, h. *salo*, č. *sádlo*;

3. **s** od prasl. **ś** (od *x* pred *ě, i* od *oi*), a ne *š*, kao u č.: Ljd *a*-osnova — *muse*, h. *musi*, č. *mouše*; Nmn *o*-osnova, npr. *Česi*, h. isto, č. *Češi*;

4. prijelaz *z'* u *z*, a ne u *ǰ* (*dz*) kao u č.: *knaz*, h. *knez*, prasl. *kъnezъ*; Ljd *noze*;

5. **i-** od *j̣-* (a ne *je-, j-* kao u č.): *ihla*, h. *igla* prema č. *jehla*; *idem*, kao i u h., prema č. *jdu*;

6. razvoj sekundarnog vokala u l-participu: *padol*, *nesel*, sl. *padel*, *nesel*, tako i kajk., prema č. *pat*, *nes* (pisano *padl*, *nesl*, kako su ranije glasili ti oblici);

7. kraćenje akutiranih vokala: *blato*, *vrana* h. *blàto*, *vràna*, prema č. *bláto*, *vrána*;

8. dug vokal u Gmn u primjerima kao *ríp, žen*, kajk. *ríp, žen*, č. *ryb, žen*;

9. upotreba sufiksa -ovъce i -inъce u toponimima, prema zapadnoslavenskom -ovice, npr. *Orechouce, Pavlouce*, hs. *Orehovci, Pavlovci*, prema č. *Budějovice*.

10. To dokazuju također veoma jasno primjeri s epentetskim l' iza labijala, jer je to l' u zapadnoslavenskom iščezlo vrlo rano. Primjeri: *Dumbul* iz *dobl'ъ* (a to od *dobj-*) 'hrastov'; *Gereblyén* od *grabl'ane*, prema *grabъ*;

11. primjeri s l od dl, npr. *Szeleste* od *selište* (za **sedlišče*); naziv rijeke *Gyeli* i *Jeli* od *jely* (a to od *jedly*).

Sjeverno od Balatona teku dvije izoglose koje područje na sjeveru odvajaju od onoga s južnoslavenskim razvojem. Prva je prijelaz *ę* u otvoreno *e*, koje kasnije prelazi u *a*, a ne dolazi do jednačenja sa starijim *e* kao na jugu. Druga je prijelaz *g* u *h* (Krajčović 1974).

Može se zaključiti da se sjeverno od Balatona prostiralo područje i kasnijega južnoslavenskoga razvoja. Dakle, da nije bilo migracija, sjeverno od današnjega kajkavskoga područja sigurno bi se razvio koji novi kajkavski tip, dijalekt, sličan međimurskim i podravskim govorima. Od Balatona prema sjeveru pružao se prijelazni tip, makrodijalekt, koji je sigurno bio najprije pretežno južnoslavenski, a što se išlo dalje na sjever, zapad i istok, on je takav bivao sve manje; no ipak su u srednjoslovačkom još uvijek prevladavale ranije južnoslavenske crte. Nakon prekida slavenskoga jezičnoga kontinuuma i prirodne veze s južnoslavenskom maticom, srednjoslovački govori dolaze pod jači zapadnoslavenski utjecaj i dalje se razvijaju u tom smjeru.

1.2. Četiri skupine kajkavaca u dijaspori u Mađarskoj dijele se u dva dijela. Prvom pripadaju govori Umoka i Vedešina, koji čine malu oazu, otok. Oni su odvojeni od drugih kajkavskih govora i pripadaju krugu Gradišćanskih Hrvata. Oni su sigurno sekundarni na tom području i možda su se ovdje naselili čak kasnije nego drugi Gradišćanski Hrvati, vjerojatno u 17. stoljeću. Drugi dio čine tri ostale skupine: kaniški, odnosno prekomurski kajkavci te podravski kajkavci na lijevoj obali Drave, zatim babočki, nasuprot Virovitici, i lukoviški kajkavci nasuprot Podravskoj Slatini.

Prekomursko je područje uz Međimurje bilo slavensko i zajedno je s dijelom današnjega slovenskoga Prekomurja potpadalo, kao dio Bekšinskog arhidakonata (*Bexin*), uz Međimurje, pod Zagrebačku biskupiju. Na početku 15. st. bilo je u čitavom Prekomurju 30 župa (što je znatan broj), a 1776. to je područje odvojeno od Zagrebačke biskupije. Broj župa opao je za turskih ratova i za turske vladavine u tom kraju. Može se čak pretpostaviti da današnji kajkavci na tom zemljištu nisu potomci stanovništva iz predturskoga razdoblja, već da su kasnije naseljeni iz Međimurja. Lingvistički se to ne može utvrditi. Danas je tamo govor više-manje isti kao u Međimurju, a takvo stanje može biti u oba slučaja: i ako je riječ o starosjedilačkom stanovništvu (jer je to bilo isto stanovništvo i isti govor kao u Međimurju), i ako je došlo do naknadnog naseljavanja. Drugo je pitanje eventu-

alnog razgraničenja sa slovenskim govorima, koje također uključuje problem osnovice, porijekla današnjih slovenskih prekomurskih govora, o čemu će biti govora dalje.

Drukčija je situacija s kajkavcima uz Dravu. Naime, zasad nisu poznati podaci koji bi govorili o postojanju hrvatskog stanovništva na tom zemljištu prije dolaska Turaka, a to se ne može ni filološki utvrditi. I ovdje govori odgovaraju onima u Podravini. Činjenica da na lukoviškom području ima štokavaca koji su tu sigurno sekundarno stanovništvo, naseljeno vjerojatno u isto vrijeme kada i u Podravini, ne znači ništa — i današnji kajkavci ovdje mogu biti kasnije naseljeni, ali to ne znači da ih nije bilo i prije dolaska Turaka. Isto tako, povijesni podaci o tome da su neka mjesta u Podravini naseljena s lijeve obale Drave — iz Mađarske, u 17. st., npr. Vaška i Brezovica (Pavičić 1953) — također ne dokazuju da je u 15. stoljeću bilo kajkavaca na toj strani. Oni su ondje mogli biti naseljeni u vrijeme turske vlasti, kao npr. ijekavci šćakavci u dugoselskoj župi kod Virovitice, koji su onda ponovno preseljeni u slavonsku Podravinu.

Ostale tri granice, odnosno dodir i prijelaz od kajkavštine u štokavštinu, čakavštinu i slovenski jezik mogu se (više-manje) utvrditi lingvističkom analizom jezične građe iz prošlosti, toponima i dokumenata, ili suvremenih govora.

2. Granica sa slovenskim jezikom

2.1. U Prekomurju, kao ni između Mure i Drave, također nije bilo čvrste granice između (hrvatskih) kajkavskih i slovenskih govora. Najveći dio današnjih slovenskih govora u Prekomurju zahvatila je prva specifična slovenska pojava — progresivni pomak čelnog naglaska. Kako je točno išla izoglosa toga pomaka, danas se zbog kasnijih promjena ne može odrediti.

Te govore s kajkavštinom veže jedna starija crta, tj. skup *žž*. Naime, u starom skupu **zdj = *zgj* palatalno *d'* nije prešlo u *j*, kao što se to desilo kada je bilo samostalno. Druga je stvar što se i za susjedno slovensko područje može prvotno također pretpostaviti takav razvoj, tj. postojanje *žž*, koje kasnije prelazi u *žj*. Međutim, nije vjerojatan takav razvoj u cijelom slovenskom jeziku, sigurno ne u južnom, odnosno jugozapadnom dijelu, na prijelazu u čakavštinu, gdje je, kao i u čakavskim govorima, jednaka sudbina *d'* i kada je samostalan i u skupu *zdj*.

Slovenski prekomurski govori kao i drugi slovenski panonski govori ("govori panonske baze") zahvaćeni su u vokalizmu pojavom koja je karakteristika ne samo kajkavštine nego većine hrvatskoga jezika. U njima se etimološki *e* jednačio s prednjim nazalom (*ɛ*), tj. pri denazalizaciji *ɛ* se izjednačio s *e*. Rigler, koji je utvrdio takav razvoj u slovenskim panonskim govorima 1966, i na koga se nastavlja Junković 1972, kasnije u kritici Junkovića (Rigler 1976) navodi da je takav razvoj bio i u drugim slovenskim govorima. Međutim, u slovenskim panonskim govorima najvjerojatnije se radi o kasnijem razvoju, ali ako je i tamo to starije stanje, može se reći da ta istočna osobina zahvaća i šire slovensko područje, npr.

dolenjsko, a ne samo panonsko. Rezerve koje se mogu imati prema ranom izjednačenju ϵ sa e , tj. prema izravnom priključenju zbog prijelaza ϵ iza palatala u a — što bi ukazivalo na širu kvalitetu ϵ od etimološkoga e , Rigler zapravo i sâm rješava. Naime, nije vjerojatno da bi istovremeno postojala tri vokala e -tipa, uz njih još sličan poluglas, uz tri prozodijska obilježja, tri tonema.¹

Panonske slovenske govore, pa tako ni prekomurske, nije zahvatilo opće slovensko duljenje naglašanih neposljednjih slogova.

U vokalizmu razvoj odgovara onom u zapadnim međimurskim govovima: kontinuantna stražnjega nazala izjednačena je nakon denazalizacije (koja je istovremena s ukidanjem prednjeg nazala) s etimološkim o . Nakon denazalizacije, kontinuantna je ρ čuvala, dulje ili kraće vrijeme, je svoju posebnu vrijednost, širu od etimološkoga o . Slogotvorni l prelazi u u . Da li je to bilo u isto vrijeme, prije ili nakon jednačenja kontinuantne o s ρ , ne može se odrediti.

U panonskim govovima, kao i u nekim zapadnijim slovenskim, štajerskim govovima poznata je općekajkavska specifična crta — proteza v -ispred inicijalnog u , npr. *vučeni* (Ramovš 1936: 142).

Od nejezičnih slovensko-hrvatskih paralela koje se odnose na Prekomurje zanimljivo je da je ono dugo, sve do kraja 18. st. (1777), crkveno pripadalo Zagrebačkoj biskupiji.

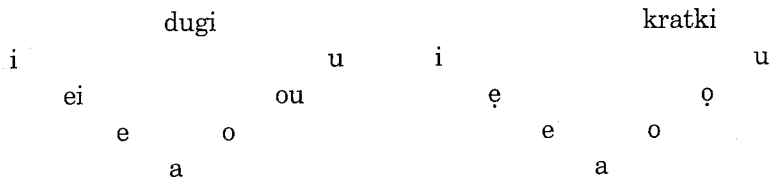
2.2.1. Nešto drukčije stoji sa susjednim prleškim područjem, s desne strane Mure, koje je zapravo prirodni nastavak Međimurja. To je zemljište posebna cjelina i u etnološkom, morfološkom, geološkom, klimatskom i botaničkom pogledu. Ono je čak i politički bilo relativno dugo povezano s Međimurjem, tako da je slovenskim zemljama definitivno politički pripojeno tek u 14. st.

Za to je područje karakteristična toponimija sa sufiksom $-(ov)ci$, što je normalan sufiks i u Međimurju, a rijedak je u drugim slovenskim krajevima (Kos).

Osim izostanka slovenskih osobina i prisutnosti hrvatskih, karakterističnih za sve slovenske govore panonske skupine, istočni prleški govori poznaju još neke osobine koje ih povezuju s kajkavštinom. Ti govori imaju u pridjevskoj deklinaciji nastavke o -tipa ($-oga$, $-omu$...). Imperativ u glagola *jesti*, *povesti/povedati* glasi (*po*)*ječ*, *poveč*; poznaju priloge na $-čke$, npr. *sedečke*.

Osnovni razvoj prleškoga vokalizma — nakon početka posebnoga razvoja od jedinstvenoga praslovenskoga vokalizma (koji je u osnovi bio jednak prahrvatskosrpskom vokalizmu) — bio je drukčiji od onoga u drugim slovenskim panonskim govovima, drukčiji od tzv. panonskoga slovenskoga vokalizma. Panonski vokalizam izgledao je, po Rigleru (1963), ovako:

¹ J. Rigler, 1976 ... 27. Rigler pretpostavlja drukčiji razvoj jata u slovenskom jeziku nego ga je izvodio Ramovš, teritorijalno upravo obrnuto. W.R. Vermeer iznio je mišljenje da je uženje jata zahvatilo čitavo slovensko područje.

I u jednom i u drugom vokalizmu, poluglas se različito razvijao, što je bitno za taj razvoj: dugi se poluglas izjednačio s kontinuantom $e = \acute{e}$, a kratki je sačuvao svoju posebnu fonološku vrijednost kao *šva* (∂). Osim toga, u dugom slogu dolazi i do diftongizacije dugoga jata i etimološkoga o , koji se ovdje razvijaju paralelno, dok refleks ρ čuva posebnu vrijednost kao o , fonetski vjerojatno otvoreno o (v. 1.2.2.). Stražnji difuzni vokal pomaknuo se prema naprijed i akustički povisio (\ddot{u}). Rigler (1963:47) izdvaja prleško područje na karti najranijeg razvoja slovenskoga vokalizma i kaže da je prleško područje "sprva mogoče spadalo pod panonski osnovni sistem, lahko pa bi šlo v njem tudi za kajkavski razvoj vokalizma". U bilješci na str. 43. veli za isti vokalizam: "Če je vezan za kajkavščino in ni nastal po monoftongizaciji."

Za prleško područje mora se stvarno pretpostaviti drukčiji razvoj. Dugi poluglas tamo je izjednačen s jatom, a kratki s kontinuantom $e = \acute{e}$. Prema tomu, treba i za početni prleški dugi vokalizam pretpostaviti posebnu fonološku jedinicu za kontinuantu poluglasa, kao što to pretpostavljam i za osnovni kajkavski vokalizam (Lončarić 1989), i to također u vrijednosti *šva*. Samo je od ∂ moglo doći do jednačenja s jatom, kao što je to, s jedne strane, u dugom slogu, a s druge strane – do jednačenja s kontinuantom $e = \acute{e}$ u kratkom vokalizmu.

Diftongizacija e i o te pomak u \ddot{u} smatraju se važnima u razvoju slovenskoga vokalizma, ali su ti procesi manje važni od jednačenja, koje je strukturnoga značaja, dok su navedeni procesi samo fonetskog. I nije bitno jesu li \acute{e} ($< \partial = \acute{e}$) i o ($< o = \rho$) nastali monoftongizacijom nego su bitnije strukturne pojave, tj. jednačenja.

Rigler je sâm, u ranije spomenutom radu pri prikazu razvoja slovenskoga vokalizma, gdje je cijepanje toga vokalizma na dvoje starije od drugih tipičnih slovenskih pojava, iz toga razvoja izostavio prleške govore, istarsko, južnobelokrajinsko i pokupsko područje. Zadnja dva područja danas su miješana, odnosno drukčiji je bio razvoj u južnoj Beloj krajini od jugozapadnog slovenskog razvoja, a za prleško područje izričito dopušta kajkavski razvoj vokalizma: "lahko pa bi šlo v njem tudi za kajkavski razvoj vokalizma" i "če je vezan za kajkavščino in ni nastao po monoftongizaciji" (Rigler 1963:43).

U dugom slogu izjednačeni su jat i poluglas u zatvorenom \acute{e} , kao i u zapadnim međimurskim govorima, i zbog toga je Junković iznio mišljenje da su ti govori i u užem smislu kajkavski. S tim u vezi Rigler pokušava pobiti Ramovševe (1936) i Kolaričeve (1956) navode. Razvoj u pojedinim fonemskim skupinama tu-

mači različitim razvojem (dok inače zamjera Junkoviću da iste pojave u različitim bliskim govorima tumači na različite načine). Ako se jedna ista pojava može svesti na jedan isti neproturječan razvoj, malo je vjerojatno da je ona dobivena na više različitih načina u različitim slučajevima.

Nije jasno da li je to područje bilo zahvaćeno progresivnom metataksom čelne siline (cirkumfleksa), pa je i tu došlo do sekundarnog regresivnog pomicanja, kao na četiri druga sigurno utvrđena slovenska područja ($\text{òko} > \text{okò} > \text{òko}$) ili progresivnog pomicanja nije bilo već se ono kasnije proširilo sa zapada. U prilog drugom rješenju govorili bi kajkavski gradišćanski govori, tj. govori dvaju sela (Umok, Vedešin) južno od Nežiderskog jezera. Naime, ta dva govora imaju mnogo zajedničkoga s današnjim međimurskim govorima, ali i jednu osobinu koja ih veže s Prlekijom, a to je prijelaz finalnoga m u n . Moglo bi se pretpostaviti da je navedena mjesta naselila i jedna struja prleških govora, zajedno s nekim kajkavskim govorima, čega bi tada bio trag navedeni prijelaz mn . Međutim, traga progresivne metatakse ne nalazimo.

Zaključno se može reći da u prleškim govorima, a posebno u najistočnijima, nema specifičnih slovenskih pojava, s izuzetkom progresivne metatakse čelne siline, što nije dovoljno jasno. Ako se, s obzirom na tu osobinu, ne možemo složiti s Junkovićem da su prleški govori i u užem smislu kajkavski, sigurno se može reći da su oni isto toliko kajkavski koliko i slovenski. Bilo je to prijelazno područje, gdje u prirodnom jezičnom kontinuumu nema čvrste granice.

2.2.2. Jugozapadno se na istočne prleške govore nastavlja haloški govor (na Halozama). I on je u nekim osobinama povezan s kajkavštinom, tj. odstupa od razvoja na ostalom slovenskom području, kao što su i susjedni zagorski govori u pojedinim crtama drukčiji od ostale kajkavštine. Na primjer, neki krajnji kajkavski zapadni govori poznaju progresivnu metataksu siline na kraj riječi u pojedinim riječima, a rijetki govori i u ponekoj kategoriji. Hrvatski govor Ivanića (Tomaševca) kod Pregrade proveo je čak i općeslovensko duljenje nezadnjih slogova, ali nije imao opću progresivnu metataksu i raniji slovenski razvoj vokalizma. Međutim, većinom slovenski govori imaju slovenski, a hrvatski govori hrvatski razvoj, što je objašnjivo time što postoji i prirodna granica između Slovenije i Hrvatske, tj. pružaju se (relativno) visoke gore (Macelj i dr.). Vjerojatno je tako bilo i dalje na jug duž slovensko-hrvatske granice, ali su stariju sliku, prirodni razvoj, izmijenili doseljenici s juga, čakavci i štokavci, koji su se naselili uz Sutlu i u Žumberku.

Vivodinski je govor, po svemu sudeći, nastavak starijeg stanja na tom području, kao i susjedni metlički govor, koji također ima neke specifične kajkavske osobine. No tu počinje Bela krajina, opet s posebno zanimljivom sudbinom.

2.3. Bela krajina

Područje karlovačkoga Pokuplja i Bele krajine, koja zapravo također spada u Pokuplje (osim najudaljenijih obronaka gorja koje ju okružuju i dijele od drugih slovenskih krajeva), bilo je višestruko predmet zanimanja dijalektologa. Na ta dva susjedna područja – koja su zapravo geografski jedno područje koje nacionalna granica dijeli na dva dijela – susreću se dva jezika: u Beloj krajini slovenski i hrvatski, a u Pokuplju tri narječja hrvatskoga jezika – kajkavsko, čakavsko i štokavsko. Tu je dolazilo do znatnih migracija stanovništva, izazvanih turskim provalama, koje su bitno izmijenile prvotno stanje. Kako se uvijek ne zna kakve su i kolike bile te migracije, ne može se reći koliko je današnje jezično stanje nastavak onoga iz predmigracijskog razdoblja, s normalnim jezičnim razvojem u prostoru, a koliko je ono rezultat dolaska novoga stanovništva iz drugih krajeva.

U Beloj krajini razlikuju se, kako piše Tine Logar, tri vrste govora: (1) potpuno ili pretežno slovenski, (2) miješani slovensko-hrvatski (upravo čakavski) i (3) čisto hrvatski govori. Fran Ramovš, razlikovao je tri skupine govora, u koje nije ubrajaio štokavske govore (Bojanci, Marindol), a kao četvrta mu je kostelski govor, koji i nije u užem smislu belokrajinski. Prvi mu je šokarski govor (semički kraj), kojemu je u osnovi slovenski razvoj (treba pretpostaviti metatezu *okô*, od *ôko*, koja je kasnije ponovno dala *'oko*, npr. *gôsput*, *w'uoku*). Drugi je središnji belokrajinski govor (Črnomelj-Dragatuš-Stari Trg, Griblje-Metlika), koji nije imao najstariji slovenski razvoj. U trećem, južnom ili privrškom govoru (uz Kupu od Vinice preko Preloke do Adlešiča) ima više hrvatskih crta. Ramovš piše: "Šokci pravijo pripadnikom osrednjega in južnega govora 'Hrvati'; tudi sami pravijo da govore na primer na Vinici 'hrvatski', v Nerajcu pa debelo 'hrvatski' (Ramovš 193:136). Kostelski govor (uz Kupu kod Broda) blizak je goranskim govorima. Za većinu je belokrajinskih govora karakterističan tip *magla*.

Bela je krajina sve do 14. st. zadržala specifičan status u Kranjskoj a do tada je crkveno još pripadala Zagrebačkoj biskupiji kao dio goričkoga arhiđakonata.

Prodori Turaka tu su rani. Ima ih već u prvoj polovici 15. st., a posebno su bila velika pustošenja nakon pada Bosne pod Turke. "Od 1469. do 1526. Turci pljačkaju po slovenskim krajevima oko 45 puta. (...) Turci upadaju u slovenske pokrajine po već ustaljenim putovima na zapad. (...) Turci obično prelaze Unu u blizini Krupe, odakle ih najbliži put vodi duž Korane, pa pokraj mjesta, gdje je kasnije izgrađen Karlovac, do Metlike i dalje u slovenske krajeve." (HJ II,317) Tada se stanovništvo najviše raseljavalo. I kasnije je bilo velikih pustošenja, npr. 1543. u ribničkom kraju. Od 1530. god. dolazi već do novoga naseljavanja.

S obzirom na osnovu i razvoj današnjih slovenskih belokrajinskih govora (dakle, ne onih koji se smatraju miješanima), postoje razlike u mišljenju pojedinih autora. Tine Logar dio Ramovševih središnjih govora, i to metlički kraj, stavlja skupa sa šokarskim govorima. Postupa tako na temelju razvoja vokalizma, koji je slovenski. Ramovš je pravio razliku između šokarskih govora i govora iz

metličke okolice jer ovi drugi nemaju najstariji slovenski razvoj, progresivnu metataksu cirkumfleksa (*òko* > *okò*). Isto tako Logar smatra, za razliku od Ramovša, da akcenatske pojave u sjeverozapadnim belokrajinskim govorima, kojih nema u dolenskim govorima (*màgla* < *maglà*, *òko* < *okò*, *kòvač* < *kováč*), nisu nastale pod utjecajem hrvatskih govora, nego su samosvojan belokrajinski dijalektni razvoj. S tim u vezi potrebno je podsjetiti na dvije stvari: odnos akcenatskih i vokalskih promjena u razvoju slovenskoga jezika, njihova relativna kronologija i važnost u klasifikaciji govora te tumačenje izoglosa, rasprostiranja jezičnih pojava u graničnom području između dvaju idioma, koji tu imaju rang jezika, i njihova utjecaja jednih na druge.

Kada Ramovš smatra da središnji belokrajinski govori nemaju osnovni slovenski razvoj, on to zaključuje na temelju važne i specifične crte slovenskoga jezika, spomenute progresivne metatakse cirkumfleksa (*òko* > *okò*). To je veoma rana pojava u slovenskom jeziku i prva *općeslovenska* crta, stavlja se u 10. st. Od nje može biti starije samo uženje jata, ali je ono zahvatilo vjerojatno samo jugoistočno slovensko područje i zajedničko je s srednjojužnoslavenskim dijasistemom. Kronološki iduća pojava, diftongizacija zatvorenoga *ę* od jata u *ei*, također samo u jugoistočnim govorima, već je nešto kasnija pojava (12-14. st.), a također i još jedna *općeslovenska* crta – duljenje naglašenih nezadnjih vokala. Prema tome, ako neki današnji slovenski govori nemaju navedene metatakse (uz dio belokrajinskih nema ih npr. također dio prleških govora, istočne Slovenske gorice), onda oni nemaju rani slovenski razvoj. Kada Logar kaže da su sjeverni belokrajinski govori oko Metlike po razvoju vokalizma slovenski, on može biti u pravu, ali time ne pobija Ramovševu zaključku koji se odnose na akcentuaciju. Valja upozoriti na to da su u tom kraju, po Logarovim podacima, izjednačeni *o* i *ı* te da je njihova kontinuanta *o*, kao u vivodinskom govoru, a to je važna kajkavska crta. Akcenat kao mn. *sēla*, *plēča*, što navodi Ramovš (bez točne lokalizacije), također je kajkavska osobina. Međutim, tu treba upozoriti na još nešto: potrebno je razlikovati razvoj u današnjim belokrajinskim govorima od starijeg razvoja u predmigracijskom razdoblju u Beloj krajini. O tom će biti govora dalje.

Rečeno je da treba razlikovati razvoj i stanje u današnjim belokrajinskim govorima od razvoja u samoj Beloj krajini. Kako je zbog velikih migracija prekinut razvojni kontinuitet, današnji belokrajinski govori nisu normalan nastavak govorâ iz predmigracijskog razdoblja. Međutim, raspored je govora onakav kakav bismo očekivali i u normalnom razvoju: na području koje je najbliže drugim slovenskim govorima govori su s očekivanim slovenskim osobinama, dok govori na daljem području nemaju tipične slovenske osobine. No, pitanje je koliko je takav raspored odraz starijega stanja a koliko rezultat doseljenja novijega stanovništva iz zapadnijih slovenskih krajeva i iz Hrvatske. Moguće je također djelovanje obaju elemenata, pa čak i triju. Osim starosjedilačkih govora, koji su negdje više negdje manje ostali u Beloj krajini, i novodoseljeničkih govora (slovenskih sa sjeverozapada i hrvatskih s istoka) arealno su djelovali također slovenski govori na za-

padu i sjeveru izvan Bele krajine, uključujući i književni jezik, i hrvatski govori iz Hrvatske. Samo što su hrvatski govori nakon migracija bili većim dijelom drugi i drukčiji nego prije njih, i to više čakavski, odnosno čakavsko-kajkavski, dok su prije migracija bili vjerojatno kajkavski. Novodoseljenički slovenski i hrvatski govori u Beloj krajini djelujući na druge starosjedilačke i doseljeničke drukčije govore, i sami se mijenjaju, stvarajući s njima u interferenciji nove govorne tipove.

Posebno je pitanje šokarskoga govora, gdje je pretpostavljen rani slovenski razvoj, tj. progresivna metataksa cirkumfleksa, a onda opet njegov regresivni pomak. O regresivnom pomaku već je bilo govora. Veći problem čini pitanje je li progresivna metataksa izvršena na tom zemljištu, tj. je li njezina izoglosa u 10. st., ili nešto kasnije zahvatila dijelom i Belu krajinu, što je dopuštao Ramovš, ili su govore s tom izvršenom promjenom donijeli tek novi stanovnici sa zapada, od 16. st.

Logarova pretpostavka da je u ostalom dijelu Bele krajine naglasak kao *òko* mogao također nastati dijelom sekundarnim pomicanjem od *okò*, kao i u šokarskim govorima, manje je vjerojatna.

Zaključno se može reći da su migracije izazvane provalama Turaka i u Beloj krajini i u karlovačkom Pokuplju izmijenile prvobitnu jezičnu sliku, ali se analizom suvremenih govora, jezičnih spomenika i povijesnih podataka mogu o njoj donijeti vjerojatne pretpostavke. Na tom je cijelom području bio jedan jezični kontinuum, i to tako da je Pokuplje bilo kajkavsko, a u Beloj krajini prelazila je kajkavština u slovenski jezik. Međutim, samo je njezin sjeverozapadni dio, na obroncima gorja koje je dijeli od ostaloga slovenskoga područja, mogao imati rani slovenski razvoj. Za turskih provala znatan dio starog stanovništva odlazi, posebno iz zapadnoga dijela luka rijeke Kupe i njezine belokrajinske obale. Napušteno zemljište naseljava novo stanovništvo s juga i istoka, čakavci i štokavci, te sa zapada iz Dolenjske. Uzajamnim djelovanjem doseljeničkih i starinačkih govora, gdje ih je bilo, formiraju se novi govorni tipovi. Na istom području u međusobnim kontaktima nastaju novi jezični procesi, promjene, koje zahvaćaju veće ili manje površine, tako da to područje presijecaju nove izoglose.

3. Kajkavsko-čakavsko-slovensko čvorište

3.1. Gorski kotar

Kao i u Beloj krajini, i u Gorskom kotaru je granicu kajkavštine katkad teško odrediti i danas, a za prošlost to je još teže, zapravo gotovo i nemoguće, kao i na nekim drugim područjima. Naime, i u Gorskom kotaru je bilo migracija, većih ili manjih. Ima mišljenja da je i tu bilo veoma velikih migracija, i to takvog opsega da je, na cijelom području ili samo u nekim dijelovima, došlo do potpune promjene stanovništva. To je mišljenje iznio Pavičić (1962), a priključuje mu se i Finka,

koji kaže: "Kako se pokazalo, to su područje prije migracije u 16. i 17. st. nastanili čakavci" i dalje "Smjena čakavštine s kajkavštinom vršena je od 16. do 18. st." (1974: 31, 32). Međutim ne može se reći za sve goranske govore da "gorsko-kotarska kajkavština nije organski nastavak nijednoga hrvatskoga kajkavskog dijalekta, nego je kao kajkavska dijalekatska grupa formirana u kasnije vrijeme, kao rezultat raznorodnih dijalekatskih prožimanja, pri čemu je kohezijska uloga pripadala kajkavskim dijalektima slovenskog jezika" (Finka: 74:30). To svakako vrijedi za veći dio govora, kako misle Ivić (1961) i Lisac (1986). Naime, severinski i lukovdolski govorni tip, odnosno govori, svakako jesu organski nastavak kajkavskoga tipa koji se preko Bele krajine i luka Kupe nastavljao na glavninu kajkavskih govora (Lisac 1986: 246). Prema tomu, do toga se područja kajkavština sigurno prostirala na jugozapad prije migracija. Lisac također dopušta "da je u srednjem vijeku približno isto dijalekatsko stanje većinom bilo i u ostalom dijelu Gorskoga kotara" (isto). Međutim, vjerojatnija je pretpostavka da je ostalo današnje kajkavsko područje u Gorskom kotaru bilo jezično prijelazno – kajkavsko-čakavsko-slovensko, koje je u dijelovima bližim određenim jedinicama bilo sličnije tim entitetima, tj. imalo je više postotaka ili kajkavskih ili čakavskih ili slovenskih osobina. Migracije su goranske kajkavce odvojile od kajkavske glavnine, kajkavski je kontinuum prekinut. Nakon smirivanja prilika, doseljava se stanovništvo iz Slovenije u većem broju od ostalih struja – bilo da su to stariji Slovenci ili potomci i nekadašnjeg goranskog starinačkog stanovništva. To uvjetuje razvoj više u slovenskom smjeru, tako da veći dio današnje goranske kajkavštine, upravo većina zapadnoga (većega) goranskoga poddijalekta pokazuje danas osnovni slovenski razvoj.

Na drugoj, lijevoj obali Kupe, na slovenskoj strani, govor je u pravilu jednak susjednom govoru u Gorskom kotaru (Lisac 1988: 138).

S obzirom na razvoj vokalizma u tim govorima ja bih se prije priklonio Riglerovu mišljenju, koji razvoj vokalizma u njima, kao i u govorima Bele krajine, izdvaja iz ostaloga slovenskog razvoja, nego Liščevu poimanju i pretpostavci. Lisac piše: "Mislim da nećemo pogriješiti povežemo li ipak delničko stanje s doljenjskim, a tako moramo postupiti i s čitavim terenom od Delnica prema Gerovu, Zamostu i Prezidu, uključujući i Babino Polje na slovenskoj strani" (1988: 166). Smatram da rani razvoj nije bio slovenski, kao ni u Beloj krajini, dok je kasniji, nakon migracija, mogao biti u doljenjskom smjeru.

S obzirom na akcentuaciju, neki govori pokazuju ranu slovensku progresivnu metataksu (*òko* > *okò*), koja se očituje ili u čuvanju toga tipa, ili u razvoju vokalizma, kada se silina kasnije sekundarno opet regresivno pomakla (*okò* > *òko*), međutim, neki govori pokazuju miješano stanje, tj. nalazimo u njima primjere za progresivnu metataksu i primjere bez nje. To znači ili da je govor prijelazan, tj. primarno je u njemu dolazilo do progresivne metatakse siline samo u nekim kategorijama, ili je govor miješan, tj. nastao sekundarnim miješanjem dvaju različitih govornih tipova, jednoga koji je poznavao tu metataksu i drugoga bez nje.

3.2. Buzetska "kajkavština"

Sličnost s položajem nekih goranskih govora ima tzv. buzetska kajkavština. O tom specifičnom govornom tipu Buzeštine iznosila su se također različita mišljenja. Maček (1930), Ivić (1961), pa i Hraste (1963) govore o njima kao o čakavsko-slovenskim govorima, Ribarić ih (1940) naziva slovensko-kajkavskim, a Ramovš (1935) smatra ih slovenskim istarskim govorima. Šimunović ih, posljednji put 1983, uvrštava u čakavske govore.

Ti govori, naravno, nisu jednaki, oni imaju čakavske, slovenske i neke specifične svoje osobine, pa jedne pretežu u jednima, a druge u drugima.

S obzirom na njihov razvoj i formiranje, Hraste je iznio mišljenje da su to zapravo miješani govori, tj. čakavski govori koji su sekundarno poprimili slovenske osobine, kao kulturni superstrat. On kaže da je to područje "u davnoj prošlosti moralo biti čisto čakavsko bez primjesa kajkavsko-slovenskih" (Hraste 1963:129). U načelu takav je razvoj moguć, ali u pogledu buzetskoga kraja nije vjerojatan. To je područje uz slovenski jezik, pa je Buzeština mogla jednostavno biti prijelazno čakavsko-slovensko jezično područje, što je normalno u prirodnom kontinuumu između dva bliskosrodna jezika. S obzirom na njihov položaj na hrvatskoj dijalektološkoj karti i na čakavske osobine, svakako ih je najbolje danas ubrajati u čakavsko narječje, kao što to čini Šimunović. Međutim, njegovi glavni argumenti u prilog takvu mišljenju – što je u njima poluglas dao *a* u svim položajima i da je *l̥* prešlo u *u* – zapravo ne stoje. Jednačenje poluglasa s *a* svakako je važna osobina sa sinkronijskog gledišta, ali s obzirom na mogućnost da je to kasna pojava – gubi na težini. Razvoj *l̥* > *u* uopće ne može govoriti u prilog čakavštine, i to zato što dobar dio kajkavskih govora koji graniče sa slovenskima, u Gorskom kotaru i u Međimurju, kao i susjedni slovenski govori imaju također takav razvoj. Kao što je na to upozorio već Ramovš (1936), neki susjedni kajkavski i slovenski govori razvili su neke zajedničke osobine, kojima se razlikuju od ostalih kajkavskih i slovenskih govora. S tim u vezi treba uzeti u obzir i razvoj *o*, tj. njegov prijelaz, u većini primjera također u *a*, što nalazimo još na jednom mjestu kontakta hrvatskoga i slovenskoga jezika (koliko je zasad poznato), i to u Humu na Sutli. (Stanje u Humu nije posve jasno. Naime, po malobrojnim potvrdama moguće je da u nekim primjerima *o* čuva posebnu fonološku vrijednost, što bi bio jedini takav slučaj u slavenskome svijetu, pa sam tako interpretirao humski vokalizam 1990. Međutim, taj govor treba detaljno istražiti da bi se utvrdilo točno stanje.)

Na temelju iznesenog razmatranja čini mi se da je, s obzirom na razvoj, najvjerojatnija pretpostavka da je riječ o organskim prijelaznim čakavsko-slovenskim govorima. Tomu bi se mogao, kao i u primjeru nekih goranskih govora, dodati atribut "kajkavski", kao što je to učinio Ribarić. Naime, ta prijelaznost rubnih slovenskih i čakavskih govora rezultira osobinama koje su inače karakteristika kajkavštine. Međutim, jasno je da ti "kajkavski" govori nisu imali teritorij-

sku vezu s kajkavskim područjem i pravim kajkavskim govovima. Kasnije je mogao biti jači utjecaj, dakle suprotno od onoga što je pretpostavljao Hraste.

4. Granica prema čakavštini i štokavštini

4.1. Odnos sa čakavštinom

Pri razmatranju kajkavsko-slovenskih odnosa u Gorskom kotaru morali smo se osvrnuti i na kajkavsko-čakavski odnos na tom području, jer su se tu na tromeđi susretali kajkavština, čakavština i slovenski jezik. Sada ću se više pozabaviti upravo kajkavsko-čakavskom granicom, i to na području karlovačkog Pokuplja i četverorječja. Naime, i to pitanje bilo je višekratno i različito prosuđivano.

Slična situacija onoj starijeg razdoblja u Beloj krajini i Gorskom kotaru je i stanje u karlovačkom Pokuplju, tj. s njim u vezi postavlja se pitanje koliko su današnji govori tamo nastavak govora iz predmigracijskog razdoblja a koliko su novi na tom zemljištu, izuzevši, naravno, novoštokavce za koje je jasno da su novi. Pitanje je upravo odnosa čakavštine i kajkavštine, njihove granice, te je li čakavština tu od starine, kao što se pretpostavljalo.

Pri utvrđivanju starijega jezičnog stanja katkad se ne mogu u obzir uzeti svi relevantni, pa ni oni najvažniji činioci jer nema dovoljno podataka. Tako se ovdje ne može uzeti u obzir veoma bitan kriterij za pripadnost čakavštini, odnosno kajkavštini – akcentuacija, jer o njoj iz starijih razdoblja nema izravnih podataka, kao ni za jat. Više potvrda ima za stare glasove φ i ʃ te poluglas.

U 14. st. bilježi se uz starije stanje i noviji razvoj. Godine 1334. zapisano je *Lonka*, što će biti pisarska tradicija, a 1501. *Lwka* za isti toponim. Također, god. 1334. potvrđeno je *Dolgo*, a istočnije, u arhidakonatu Dubica, zabilježeno je *Vulk* kod Sanskoga Mosta i *Ostra loka* kod Prijedora (Butorac). U 15. st. u listinama sa zemljišta istočno od Korane (Trebinja 1462, Hutinja 1471) zabilježeno je *Vochya dragha*, *Vokmanić*, *Wok*, *Wokanovich*, *Humač(ić)*². Takvo bilježenje svjedoči da su refleksi za φ i ʃ u 15. st. izjednačeni, što je veoma važna kajkavska značajka, i da je na njihovu mjestu posebna fonološka jedinica s vrijednošću zatvorenoga φ , kao i u Slavoniji.

Za poluglas su potvrde u toponimima *s e* i *a*. Godine 1501. potvrđen je isti toponim u jednakom liku na tri različita mjesta: *Gradecz* kod Lipe i istočnije (*de veteri*) *Gradecz*, danas Mali Gradac i (*de inferiori*) *Gradecz*, Veliki Gradac kod Gline, te 1334. *Gradech* pod Kozarom. Zapisano je zatim *Iwanecz* kod Tounja, 1486 te 1501. god. na modruškom području *Grabek*. (Butorac 49) U ispravi iz Hutinje uz redovno *a*, što je u skladu s pisarskom tradicijom, zapisano je također *Lwka-checz*. Da se ne bi sumnjalo u zapisivača, treba reći da u izvoru gdje je zapisano

² R. Lopašić, 16. Citira se prema grafiji u literaturi.

više puta *Gradec* dolazi također *Pedal*, danas Pedalj istočno od Gvozdenskoga. Može se zaključiti da poluglas u Pokuplju i dosta daleko na jug i istok nije bio izjednačen s kojim drugim vokalom i pretpostaviti je da je to bio glas *e*-tipa. Kako i danas na sjeverozapadu toga područja imamo govore u kojima se na mjestu poluglasa čuva poseban fonem s vrijednošću šva (ə), onda za 15. st. možemo, svakako, pretpostaviti da je ta pojava bila proširenija. Dakle, vjerojatno je u Pokuplju i dobrim dijelom na jug na mjestu poluglasa bio šva. Budući da je tako bilo i na kajkavskom području u Slavoniji, ta se osobina, nasuprot ranijoj zamjeni u čakavskim govorima koji su se nastavljali dalje na jug, može smatrati kajkavskom.

Spomenuto je da za jat iz vremena migracija nema mnogo sigurnih potvrda. U toponimima ih gotovo nema, a u glagoljaškim ispravama redovno je onako kako očekujemo po pisarskoj tradiciji, tj. ikavizam i ekavizam po pravilu Jakubinskoga. Rjeđe se u istoj riječi bilježi *e* i *i*, npr. *vreme* i *vrime*. Budući da se *e* javlja tamo gdje ga ne bismo očekivali, nameće se misao da ni jat nije bio izjednačen ni s *i* ni s *e*. Tomu u prilog govori također zapis toponima *Stena* kod Cazina, istina relativno rano, 1334. godine. Taj se toponim u ispravama javlja kao *Stina*, kako glasi i danas jer se nalazi na ikavskom području. Druga je potvrda *Strelchje*. (Lopašić 15) Ako se osvrnemo na suvremene govore, može se navesti da odmah na lijevoj obali Kupe, u mjestu Blatnica, danas je na mjestu jata poseban vokal s vrijednošću zatvorenoga *ę*. Taj je govor pretrpio jak štokavski utjecaj, poluglas je izjednačen s *a*, formiran je prozodijski sustav s četiri naglasaka kao u novoštokavštini. Međutim, distribucija naglasaka svjedoči da je taj govor u osnovi kajkavski: metatonijski akcenti karakteristični za osnovnu kajkavsku akcentuaciju bili su zastupljeni u svim kategorijama kao u centralnim kajkavskim govorima. Prema tome, za Pokuplje u 15. st. posebna vrijednost na mjestu jata ne bi bila nimalo neobična i treba pretpostaviti takvo stanje.

U vezi s akcentuacijom, o kojoj nema podataka iz starijih razdoblja, mogu nam, donekle, pomoći gradišćanski govori, i to oni koji se smatraju čakavskima i potječu sa šireg područja od onoga koje se ovdje razmatra, odnosno područja južnije i istočnije od njega, odakle se moglo doseliti i današnje stanovništvo u zapadnom dijelu Kupe. Naime, u tim govorima ima dosta akcenatskih, i leksičkih kajkavskih osobina (Neweklowsky 1982;1987).

Sve do mjesta Zagorja južno od Ogulina ima danas kajkavskih osobina, ali one su smatrane kasnijim kulturnim utjecajem jer je kajkavština kao književni jezik u sjevernoj Hrvatskoj bila idiom većeg društvenog prestiža. (Težak 1981, Šojat 1981a).

Iznio bih sada svoju pretpostavku o jezičnom stanju u Pokuplju do 15. st. i o tome kako je dobivena dijalektna slika kakva je danas. Mislim da se tu prostirao kajkavski tip, koji nije morao biti svuda jednak ni jedinstven, kojemu su ostaci vivodinski govor, na zapadu, i govori poput onoga u Rečici i Blatnici, na istočnom dijelu govornog područja. Taj kajkavski govor mogao je ići na jug negdje do crte gdje danas počinju goranski kajkavski govori i otuda dalje na istok. To bi, otpri-

like, bila crta: Vrbovsko — Generalski Stol — Petrova gora — Zrinska gora, a približava se Uni oko Kostajnice, što bi odgovaralo, više-manje, granici zagrebačke županije i biskupije s krbavskom, odnosno modruškom županijom i biskupijom.³

Pretpostavljen kajkavski tip imao je akcentuaciju karakterističnu za kajkavštinu, i to na sjeveru u potpunosti, a što se ide južnije sve manje izraženu. Kontinuant *o* i *l*, koji su se izjednačili, bila je zatvoreno *o*. Na mjestu poluglasa bio je poseban fonem s vrijednošću šva. Kontinuant jata vjerojatno je također čuvala posebnu vrijednost, i to kao zatvoreno *e*.

Dalje od navedene, hipotetičke crte nije, po zakonima prostiranja prirodnoga jezičnoga kontinuuma, bilo odmah posve čakavsko područje, već prijelazno kajkavsko-čakavsko, sa sve više čakavskih osobina što se ide dalje na jug. Kako u četverorječju, od Ogulina na istok, rijeke teku smjerom jug-sjever, moguće je da je u dolini neke od njih čakavski element dopirao dalje na sjever, a uz drugu kajkavski više na jug.

Kada su Turci od početka 15. st., a osobito nakon pada Bosne pod Turke, prolazili tim područjem i pljačkali ga, idući dalje preko Kupe na zapad, u Belu krajinu, starosjedilačko ga je stanovništvo napuštalo, naročito u luku Kupe i na suprotnoj strani, na lijevoj obali, u Beloj krajini. Tako je nestalo prostornoga kontinuiteta između vivodinskih i goranskih govora. Na napuštena zemljišta doseljava se, negdje već od 1530. god. novo stanovništvo s juga i istoka, i to s čakavsko-kajkavskoga, čakavskoga, čakavsko-štokavskoga i štokavskoga područja.⁴ Najveća su doseljenja sigurno bila iz krajeva koja su zaposjeli novoštokavci ije-kavci. Tako su u luk Kupe, Belu krajinu, Žumberak, Hrvatsko zagorje i današnje Gradišće te zapadnu Mađarsku došli čakavci. Zato se ne može tvrditi, na primjer, da Netretić i Ribnik imaju starinačke govore, tj. govore koji bi čuvali kontinuitet iz predmigracijskog vremena. Za Netretić nema podataka o kasnijem naseljivanju, ali za Ribnik ima. Zna se da se u ribnički kraj doselio dio stanovništva iz okolice staroga grada Klokoča, sa gornjega toka Gline (danas šire područje Slunja). Ima i pojedinačnih potvrda o doseljenu, npr. zna se da je Križanićev otac porijeklom iz Bihaća. (Golub) Posredno se može zaključiti također da je iz Modruša doseljeno stanovništvo bosiljevačkoga kraja (Lopašić). Kako se govor Rosopajnika i Prilišća razlikuje od okolnih govora, a postoje potvrde da su ta mjesta kasnije naseljena, uzimalo se kao dokaz da su samo njihovi govori doseljenički, ali bit će da su oni samo doseljeni iz drugoga kraja, ali ne jedini doseljenici.

Raznolikost dosadašnjih govora na tom području ovisi o njihovu porijeklu, miješanju različitih govornih tipova, starinačkih i doseljeničkih, koji su opet, sa svoje strane, mogli potjecati iz više različitih krajeva. Na istom prostoru došlo je

³ Važnost te granice za dijalektnu sliku uočio je već S. Težak (19), ali u nešto drukčijem svjetlu: "Nije čudo što granica između toga kajkavsko-čakavskog govora i čiste čakavice odgovara međi zagrebačke i senjsko-modruške dijaceze".

⁴ O takvim složenim terminima za prijelazne i miješane govore v. B.Finka, 1971.

i do većeg ili manjeg ujednačavanja između pojedinih mjesnih govora, odvijali su se isti procesi, iste promjene, tako da Pokuplje presijecaju novoformirane izoglose. Najstariji su govori s posebnom vrijednošću poluglasa, s ekavskom zamjenom jata i kajkavskim metonimijama. Ti se govori nalaze, logično, sjeverno od luka Kupe i na njegovu sjeveroistoku. Na zapadu luka, gdje su potvrđena najveća pustošenja Turaka, te na suprotnoj obali Kupe nalaze se novodoseljenički govori. Ikavski, odnosno ikavsko-ekavski refleks jata, i u nekim govorima s kajkavskom bazom, lako je razumljiv zbog utjecaja ikavskih i ikavsko-ekavskih govora na one govore koji čuvaju specifičan vokal na mjestu jata.

Točno je da je *kaj* prodirao u čakavske govore u karlovačkom Pokuplju i četverorječju, ali je to bilo prodiranje u govore koji su većim dijelom na tom zemljištu novi, a prodirao je preko ostataka starosjedilačkoga kajkavskog stanovništva i kao idiom s višim društvenim prestižem.

4.2. Odnos sa štokavštinom

4.2.1. Slavonija

Različito bilježenje glasa na mjestu kontinuantne poluglasa i jata protumačio je Pavle Ivić pretpostavivši da se na mjestu tih glasova kao njihove kontinuantne dugo čuvaju posebne fonološke vrijednosti. (Ivić 1958:301)

Pretpostavku o dugom čuvanju posebne fonološke vrijednosti kontinuantne jata, koja se na istom zemljištu, u istim imenima bilježe sad s *i*, sad s *e*, u vrijednosti zatvorenoga *ę*, potvrđuju istraživanja suvremenih staroštokavskih govora. Govor u kojem kontinuantna jata čuva i danas posebnu fonološku vrijednost našli su Božidar Finka i Antun Šojat (1974) u Gradištu kod Županje, a zatim Stjepan Sekereš u nekim selima kod Našica (1982).

S obzirom na vrijednost koju je imala kontinuantna poluglasa u srednjovjekovnoj Slavoniji prije dolaska Turaka i velikih migracija, utvrdio sam da nije vjerojatna pretpostavka Pavla Ivića kako je ona bila veoma otvoreno *ę* (Ivić: *ä*). (Lončarić 1982b).

Pokazao sam da je i u Slavoniji prije prijelaza kontinuantne poluglasa u druge vokale, njezina jednačenja s njima, vrijednost te kontinuantne bila slična onoj u spomenutim govorima koji i danas čuvaju njezinu posebnu vrijednost, tj. glas tipa šva.

Navedenoj pretpostavci idu u prilog i zapisi toponima, kao i imena uopće. Naime, u tim se riječima na mjestu poluglasa ne bilježe samo *a* i *e* (po čemu je Ivić pretpostavljao da je vrijednost kontinuantne poluglasa bila *ä*) već također *o*, još češće *i*, pa čak i *ö*, a bilo je primjera da se poluglas bilježio i s *u*, a što će biti pisarska tradicija iz ranijeg vremena. Za to bilježenje veoma je ilustrativan primjer zapisi vanja toponima *Pakrac*.

U navedenom razdoblju najčešće je zapisivano *e*. Karakteristično je da se *i* pojavljuje samo u nenaglašenom položaju, i to čak nekoliko puta u kombinaciji s

a, koji je zapisivan u naglašenom položaju. Takav zapis govori za razvoj poluglasa kakav je u govorima tipa *pakel*, tj. drukčiji pod naglaskom i drukčiji izvan naglaska: u prvom položaju otvoreniji glas, odnosno jednačenje s *a*, a u drugom zatvoreniji i jednačenje s kontinuantom jata u vrijednosti zatvorenoga *e*.

Različito se kontinuanta poluglasa bilježi ne samo u zapadnoj Slavoniji već je tako i dalje na istok. Kod Broda je 1316. godine zapisan jedan lokalitet kao *Dobachaz*, 1470. kao *Dobowchez*, 1487. *Dobowchecz* te još 1528. *Dobotzitz*, danas *Dubočac*. U Vukovarskoj županiji zapisan je jedan lokalitet kod Morovića 1427. godine kao *Draginotz*, 1478. *Draginycz*, 1487. *Draganec*, zatim drugi kod Slakovaca 1403, 1465. i 1472. godine u liku *Chernecz*, a 1506. kao *Chernach* itd.

Na temelju navedenih potvrda može se zaključiti da se pretpostavljena posebna vrijednost kontinuantne poluglasa čuvala u Slavoniji općenito do početka 16. stoljeća, dakle negdje vjerojatno sve do invazije Turaka, onda se počela jednačiti s drugim glasovima, ali to ni do danas nije svuda prevedeno.

Svakako da bilježenje *i* na mjestu poluglasa ne govori za otvoren glas. Najvjerojatnije je da navedena bilježenja dokazuju da to nije bilo ni *a*, ni *e*, ni *i*, a mago je biti glas tipa šva, iz kojega je moguć razvoj i u *a* i u zatvoreno *e*.

S obzirom na stražnji nazal, točna je Ivićeva interpretacija da se dugo čuva i posebna vrijednost kontinuantne toga vokala, i to u vrijednosti zatvorenoga *o*. Međutim, čini se da on nije imao dovoljno podataka o sudbini silabičkoga *l̥*. Naime, zaključuje da je u vrijeme prije migracija prijelaz *l̥ > u* već tada "običan". (Ivić 1958:301) Toponimi pokazuju drukčiju sliku. Do početka 16. stoljeća kontinuant *l̥* većinom se bilježi kao i kontinuant *o*, tj. pretežno s *o*, manje s *u*. Prvi je registrirani zapis s *o* u Slavoniji iz god. 1316, i to *Dobochaz* kod Sl. Broda. U 14. st. uz zapise sa zamjenom još se susreću i potvrde s nezamijenjenim silabičkim *l̥*, npr. god. 1391. u Vukovarskoj županiji zapisano je *Wlchak* i *Volchak*. Zadnji je zapis u kojem se čuva slogotvorno *l̥* iz godine 1407, i to lokalitet *Powlche* iz okoline Našica.

Primjeri s *o* mogu se naći u cijeloj Slavoniji. U Požeškoj župi zapisano je 1413. i 1499. god. *Doboka*, 1470. i 1488. *Zahomya*, 1324. i 1500. kod Slavonskoga Broda *Wohanuch* (?) i *Wokanovcz*. Kod Levanjske Varoši jedan je lokalitet zapisan tri puta, i to dvaput s *o* i u jednom zapisu koji govori za *u*: 1422. god. *Vokanicz* i 1506. *Wokoyewcz*, a 1428. *Wkynyncz*. U Vukovarskoj županiji zapisano je 1477. god. *Podwochya*.

Zanimljivo je da je 1482. godine kod Bele Stene zapisano *Rasciae despota Vuk*, a 1504, kao i više puta prije, *Wok dezpothy Rascie*. (Starine 5:122)

Može se zaključiti da u 15. stoljeću u cijeloj Slavoniji dolazi do prijelaza *l̥* u kontinuantu stražnjega nazala, zatvoreno *o*.

U Slavoniji se može pretpostaviti uži ili širi pojas prijelaznih kajkavsko-štokavskih, odnosno štokavsko-kajkavskih govora, koje je do 16. stoljeća bilo teško pribrojiti bilo kajkavskomu bilo štokavskomu dijasistemu. Međutim, postavlja se drugo pitanje: može li se (u ovom slučaju na temelju toponimije) odrediti barem

granica do koje su se pružali slavonski govori za koje možemo sa sigurnošću reći da su bili kajkavski, tj. granica do koje se pružala prava kajkavština. Brozović je gotovo u potpunosti riješio to pitanje (Brozović 1963c). Međutim, dalje na istok — gdje su se nastavljali govori koje više sa sigurnošću ne možemo smatrati kajkavskima, tj. koji više nisu bili nedvosmisleno kajkavski, a on ih smatra štokavskima — ti govori nisu odmah automatski u potpunosti ni štokavski zato što nisu u potpunosti kajkavski. No, potrebno je nešto ispraviti i njegovu granicu do koje su po njemu išli pravi kajkavski govori. Na jugu je ta granica, kako ju je postavio još Pavičić, u redu, tj. kajkavština je sigurno išla do Požeškoga gorja. Naime, polovicom 16. stoljeća, kada je već sigurno došlo do zamjene poluglasa, ta je zamjena u tom kraju, kako se to moglo vidjeti na toponimu Pakrac — kajkavska. Također je 1538. god. potvrđeno *Jessenovecz* (1540. god. *Jezenowch* ne govori ništa), ali je 1579. već *Jesenowacz*. Godine 1535. potvrđeno je kod Dobre kuće *Matheryna Vez*. Taj je podatak značajan jer zamjena nije u zanaglasnom položaju kada postoji mogućnost da vokal nije dobro percipiran. Kreštelovac je 1537. god. potvrđen kao *Cristollowiz*, gdje i svjedoči o zatvorenom, možda i reduciranom izgovoru, dakle o ę. Sličnih primjera ima još.

Za sjever ima manje građe. Potvrde *Septinovec* iz 1472. i 1489. godine nisu sigurne jer mogu svjedočiti i o još posebnoj vrijednosti poluglasa. Isto je tako i s nešto zapadnijim zapisom *Chernecz* s kraja 15. stoljeća. Međutim, potvrde iz 1524. i 1535. god. u identičnom obliku s posjeda Brezovica istočno od Virovitice — *Gradec* i *Lončar-ves* govore već za kajkavštinu. Zato se može zaključiti da je na sjeveru kajkavština išla nešto dalje na istok nego je to uzimao Brozović, sigurno dalje od Podravske Slatine⁵. Orijentacijski bi se moglo reći da se na istoku kajkavština vjerojatno više-manje poklapala s granicom Križevačke županije i Zagrebačke biskupije (koje su se također uglavnom poklapale), odnosno s još starijom granicom srednjovjekovne Slavonije. Dakle, u Slavoniji bi se ta jezična granica poklapala s prirodnim i političkim granicama.

Kakvo je stanje istočno od te granice? Poluglas nam tu ne pomaže jer krajem 15. stoljeća imamo kod Vukovara isto stanje kao i kod Bele Stene, u zapadnoj Slavoniji, koja je sigurno bila kajkavska. Za kasnije razdoblje nemamo dovoljno potvrda. Značajnije su za to pitanje sudbine silabičkoga ʎ i nazala ɸ. Pokazano je da su se ta dva fonema u Slavoniji izjednačila, i to sve tamo do vukovarskoga područja. Njihovo je jednačenje važna kajkavska osobina, nasuprot drukčijem razvoju u štokavštini, i to opet drukčijem u zapadnoj od onoga u istočnoj štokavštini. (Ivić 1966) Toj izglosi priključuje se još nekoliko, od kojih su neke često navođene, npr. protetsko *v-*, skupina *rj* kao refleks praslavenskoga *r'* u nekim primjerima i dr. Toponimija pruža i neke nove elemente.

Leksem za 'kruška' ima u cijeloj Slavoniji lik karakterističan za kajkavštinu, dakle s *hruš-*. Današnji Hruševac istočno od Podvrškoga kod Cernika bilježen je

⁵ V. Kartu predmigracionog rasporeda hrvatskosrpskih narječja uz *Dijalekatska slika ...* 13.

ovako: 1250. god. *Horsowch*, 1275. *Hruseuch*, 1380. *Hrusoth*, 1436. *Hrusoch*, 1446. *Hrwsowcz*, 1535. *Hrwsowcz* itd. Današnje Ruševo u dolini Londe bilježeno je kao *Hrusewa* i *Hrwssewa* 1442, 1470, 1483, 1489. god., kao *Hrwsowa* 1440, 1456, 1459. god. itd. Današnja Rušćica kod Slavonskoga Broda bilježena je 1422. kao *Husnicza*, *Alosrosnicza*, *Kozephrusnicza*, 1428. *Hrusticzza et alia Hrusticzza*, 1488. *Hrustyczza*, *alia Hrustuczza et tertia Hrusthyczza* itd.

Leksem za 'joha' u Slavoniji ima također lik karakterističan u kajkavskim govorima. Kod Našica zabilježeno je 1469. god. *Jalsavofolyas*, 1472. *Jalsawafolyás*, danas Jošava Stara. Godine 1936. kod Nove Gradiške zabilježeno je *Jalsoucha*, 1422. zabilježeno je kod Broda *Jalsawyk* i *Jalsawycha*.

Navedeni podaci, naravno, ne dokazuju odmah da je cijela Slavonija bila kajkavska, ali su govori iza područja za koje možemo tvrditi da je do nje išla kajkavština sigurno bili prije i više kajkavski nego štokavski. Na jugu srednje Slavonije postojala je prirodna granica koja je mogla uvjetovati i oštriju jezičnu granicu, tj. Požeško gorje. Međutim, zasad se na temelju iznesenih činjenica može jedino tvrditi da od početka Požeškoga gorja dalje na istok govori više nisu bili nesumnjivo, odnosno jednoznačno kajkavski. Naime, dok bi se na temelju jednačenja *o* i *l* te nekih drugih izoglosa mogla kajkavskom smatrati cijela Slavonija, na temelju akcentuacije to ne možemo tvrditi. Prvo, iz vremena prije migracija nema nikakvih podataka o akcentuaciji. Drugo, suvremeni staroštokavski govori u Posavini nemaju elemenata kajkavske akcentuacije. No, imaju elemenata koji nisu tipično štokavski. U slavonskoj Podravini nalazimo elemenata kajkavske akcentuacije do Donjega Miholjca (npr. u Podgajcima NA mn *imēna* prema *imèna* G jd i sl.). Za akcentuaciju treba također pretpostaviti prijelaznost: na zapadu Slavonije bila je kajkavska, a prema istoku bila je takva sve manje i manje.

U istočnim kajkavskim govorima može se također pratiti takva pojava, tj. što se ide više na istok sve manje riječi odnosno kategorija ima akcenatska obilježja karakteristična za središnje kajkavske govore.

Zbog toga treba zaključiti da su prije migracija istočno od područja kajkavštine dio Slavonije zauzimali prijelazni kajkavsko-štokavski govori. Zasad se ne može reći kolik je bio taj pojas na čijem su istoku govori prelazili u staru zapadnu štokavštinu, odnosno šćakavštinu ali sigurno do Donjeg Miholjca i Valpova. Dolaskom istočnih štokavaca s jugoistoka razvoj je navedenih prijelaznih govora, tamo gdje su se očuvali, te govora zapadne štokavštine išao, u istočnoštokavskom smjeru i tako su nastali staroštokavski slavonski govori.

4.2.2. Bosna

Granica sa štokavštinom na jugu, odnosno jugo-istoku, vjerojatno je odgovarala granici Slavonije i Bosne, tj. išla je rijekom Savom. Svakako, time mislim reći da je to bila granica i prije migracija do 16. st., dakle da je to bila starija dija-

lektna granica. Na širem području srednjeg toka Une bila je ipak kajkavsko-štokavsko-čakavska tromeda, točnije njegovo čvorište — prijelazno područje.

LITERATURA

1. Brabec, I. — 1966: Sjeveroistočni akavci, "Ljetopis JAZU" 71, 325-334.
2. Brozović, D. — 1963b: O rekonstrukciji predmigracionog mozaika hrvatskosrpskih dijalekata, *Filologija* IV, 45-56.
3. Buturac, J. — 1984: Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, "Starine" 59 (1984), 43-107.
4. Damjanović, S. — 1984: Tragom jezika hrvatskih glagoljaša, Zagreb.
5. Dybo, V.A. — 1982: O nekatoryh akcentologičeskikh izoglosah slovensko-kajkavskoj jazykovoju oblasti, HDZ VI, 101-134.
6. Finka, B., Šojat, A. — 1971: O prikupskim govorima oko Vukove Gorice, "Ljetopis JAZU" 71, 315-323.
— 1973: Karlovački govor, HDZ 3 (1973), 77-150.
— 1974: Gorskokotarska kajkavština u našem dijalekatskom mozaiku, *Kajkavski zbornik*, Zlatar, 29-43.
7. Golub, I. — 1974: Biografska pozadina Križanićeva djela, "Život i djelo Jurja Križanića", Zagreb 1974, 36.
8. Hercigonja, E. — 1973: Kajkavski elementi u jeziku glagoljaške književnosti 15. i 16. stoljeća, "Croatica" 5 (1973), 169-246.
HJ: *Historija naroda Jugoslavije*, II. Zagreb 1959.
9. Hraste, M. — 1958: Značaj zapadnog štokavskog govora za istoriju i dijalektologiju srpskohrvatskoga jezika, *JF XXIII*, 77-81.
— Prinosi poznavanju hrvatskosrpskog jezika J. Križanića, "Radovi Zavoda za slavensku filologiju" 5, 25-34.
10. Ivić, P. — 1958: Die serbokroatischen Dialekte, s-Gravenhage.
— 1961: Prilozi poznavanju dijalekatske slike zapadne Hrvatske, "Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu" 6 (1961), 191-212.
— 1966: Fonološki aspekt genetičkog odnosa između štokavske, čakavske i kajkavske dijalekatske grupe, *Orbis scriptus*, München, 375-384.
11. Ivšić, S. — 1913: Današnji posavski govor, *Rad JAZU CXXVI*, 124-254, *CXDVII*, 9-138.
— 1936: Jezik Hrvata kajkavaca, *Ljetopis JAZU XLVIII*, 47-195.
12. Jagić, V. -1895: Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen, *Archiv XVII*, 47-87.
13. Jaksche, H. — 1962: Slavische Akzentuation. II. Slovenisch, Wiesbaden.
14. Jurančić, J. — 1982: O jeziku in priimkih na obeh straneh slovensko-hrvaške meje v negdanji Panoniji, *OJ IX*, 217-228.
15. Kolarić, R. — 1956: Središka govornica i spodnjeprleški govor, *SR IX*, 162-170.
— 1958: Periodizacija razvoja slovenskega jezika, *SR XI*, 69-77.

16. Kuryłowicz, J. — 1968: Indogermanische Grammatik. II. Akzent. Ablaut, Heidelberg.
17. Junković, Z. — 1972: Jezik Antuna Vramca i podrijetlo kajkavskoga dijalekta, Rad JAZU CCCLXIII, 1-229.
18. Lenček, R. L. — 1982: The Structure and History of the Slovene Language, Columbus (Ohio).
19. Logar, T. — 1958: Dialektološke študije. X. Belokranjski govori, SR XI, 145-155.
20. Lončarić, M. — 1982: Prilog podjeli kajkavskoga narječja (s kartom kajkavskoga narječja), HDZ VI, 237-246.
— 1988: Rani razvitak kajkavštine, RZJ XIV, 79-104.
— 1990: Kaj — jučer i danas. Čakovec 1980.
— 1991: Još o čakavsko-štokavskom razmeđu. Ogled (Sarajevo) 19/1991, 4
21. Milčetić, I. — 1894: Je li stativsko narječje kajkavsko?, "Nastavni vjesnik" 2 (1894), 94-96.
22. Moguš, M. — 1971: Fonološki razvoj hrvatskoga jezika, Zagreb.
— 1977: Čakavsko narječje, Zagreb.
23. Neweklowsky, G. — 1978: Die kroatischen Dialekte des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete, Wien 1978.
— 1987: Lexikalische Übereinstimmungen im nordwestlichen Südslawischen, SR XXXV, 187-210.
24. Popović, I. — 1960: Geschichte der serbokroatischen Sprache, Wiesbaden.
25. Ramovš, F. — 1935: Historična gramatika slovenskega jezika. VII. Dialekti, Ljubljana.
— 1936: Kratka zgodovina slovenskoga jezika, Ljubljana.
26. Rešetar, M. — 1891: Die Čakavština und deren einstige und jetzige Grenzen, "Archiv für slavische Philologie" 13 (Berlin 1891).
— 1907: Der štokavische Dialekt, Wien.
— 1909: Zur Frage über die Gruppierung der serbokroatischen Dialekte, Archiv XXX, 597-625.
27. Rigler, J. — 1963: Pregled osnovnih razvojnih etapa v slovenskem vokalizmu, SR XIV, 25-78.
— 1976: Junkovićeve kajkavske teorije in slovenščina, SR XXIV, 437-464.
28. Sławski, F. — 1955: Ugrupowanie języków południślaviańskich, Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego, XIV, Wrocław-Kraków, 103-111.
29. Stanislav, J. — 1948: Slovenský juh v stredoveku. I-III, Sv Martin.
30. Strohal, R.: Jezične osobine u kotaru karlovačkom, "Rad" 146 (1901), 78-153.
31. Šojat, A. — 1982: Pregled rada na istraživanju i obrađivanju kajkavskog narječja u poslijeratnom razdoblju. HDZ VI, 9-18.
32. Šurmin, Đ. — 1898: Hrvatski spomenici, Zagreb 1898, 310.

33. Vončina, J. — 1973: Jezični razvoj ozaljskoga kruga, "Filologija" 7 (Zagreb 1973), 203-238.

Summary

THE BORDERS OF THE KAJKAVIAN DIALECT IN THE PAST

Due to the fact that from the 15th to the 18th centuries during the Turk wars, their reign and their withdrawal from this area there were many migrations, the Croatian historical dialectology is faced with the problem of determining the area where kajkavian dialects, speeches and speech types had been spoken before these events.

It is supposed that the kajkavian dialect spread to Slavonia, in the east, where today it has lost most of its territory. The relationship with old western štokavian, i.e. šćakavian is analysed. Its borders in the south are reconstructed, where in the western section to the line to which Slavonia now spreads, i.e. south of the river Save it borders on the same idiom as in the east and further to the west from the flow of Una into the Sava where it bordered on the same idiom or more likely already on the čakavian. In upper Pokuplje, in the area of the four rivers, i.e. in Gorski kotar it borders on čakavian. Thus in that area it is not only the question of the contact of kajkavian with other idioms but also the question of the relationship of the border of these other dialects, štokavian and čakavian. In the west there is a different problem. There were not so many migrations there except in Bela krajina. In the west one must distinguish between closely related idioms on the language level as well as determine the border in the natural language continuum, i. e. the borderline between the two languages Croatian and Slovenian. Today the problematic cases are resolved by sociolinguistic criteria: the speeches spoken by the Croats are assigned to the Croatian language and in this case to the kajkavian dialect while the speeches which are spoken by the Slovenians are assigned to the Slovenian language. However, one can determine whether a Croatian speech because it is spoken by Croats has a kajkavian, Croatian or Slovenian basis or the other way around whether a speech spoken by the Slovenians has a basis in the Slovenian or in the Central South Slavic diasystem.

In the north the researcher is faced with the third problem as in that area the kajkavian speech as well as the Slavonian štokavian (šćakavian) and in the west the Slovenian language borders on a completely different language — the Hungarian language. In the west in Prekomurje the problem of differentiation from the Slovenian language occurs i.e. the problem of the basis to which the Slovenian Prekomurje dialects belong. The author also analyses the problem of determining the boundary to which the kajkavian, i.e. the Slavonic idiom spread before the 16th century. It is unknown whether in Prekomurje near Međimurje a Hungarian element existed. The same question can be put about the area further east along the Drava river, i.e. near the Hungarian border and not only for the territory near the kajkavian area but for the territory further east north of the Slavonian šćakavian area as well.

As can be noticed, the four borders of the kajkavian dialect accidentally correspond, more or less, with cardinal points. Outside this compact area remains the separate area of kajkavian speeches in Gorski kotar. Their former territory still remains to be deter-

mined as well as the related question whether they had been separated from other kajkavian speeches in the past as well. This is especially interesting for the Lukovdol group of speeches which have a Slovenian basis. Thus it still remains to determine whether the speeches of Gorski kotar have been separated from other kajkavian speeches in the past or whether they have been connected with the compact area in the north and the migrations, i.e. čakavian settlers from the south and east or southeast have separated them from the main kajkavian body. (A special problem is the question of the basis of these speeches, was this earlier a čakavian territory later occupied by Slovenian speakers).

In addition to the new questions connected with the studying of kajkavian speeches, an old and interesting question which deals not only with the history of the Croatian language but with the relationship of the West Slavic and South Slavic group of languages as well can be put. Namely, before the Hungarians came to Panonia there existed an uninterrupted language continuum between these two language groups. Conclusions are drawn as to the group to which the language spoken by the inhabitants of Panonia belonged, i.e. where the borderline between these two language groups was. Before 10th century one cannot speak about dialectal affiliation, it is questionable whether one can speak about language affiliation at all. Namely the Slovenian language was not at the time very different from other parts of West South Slavic proto-language. It is certain that across the Drava river on its left river bank in today's Hungary the language couldn't be different, at least not considerably different, from that on the right river bank. One can certainly determine that the language of the Slavs in today's Hungary belonged to the South Slavic language group. The middle Slovakian dialect is in its basis also South Slavic for it shows many important South Slavic features. After the Slavic language continuum had been broken in Panonia and after the separation of Middle Slovakian speeches from their South Slavic mother land these speeches were under the influence of the West Slavic majority and they developed further in that direction.

One can tentatively say that the territory of the kajkavian dialect even before it became a separate idiom had been narrowed down considerably and that the kajkavian dialect might have lost the territory that is bigger than the territory the kajkavian dialect occupies today.

Key words: kajkavian dialect, borders, past, migrations, 9th century, 15th century, Slovakian language, Slovenian language, čakavian speech, štokavian speech

Ključne riječi: kajkavsko narječje, prostiranje, granice, prošlost, migracije, 9. stoljeće, 15. stoljeće, slovački jezik, slovenski jezik, čakavsko narječje, štokavsko narječje